

OSMANLI'DA BÜROKRATİK TARTIŞMALAR VE MALİ SORUNLARIN GÖLGESİNDE ÇEMBERLİTAŞ'IN TAMİRİ MESELESİ

Ali SÖNMEZ*

Özet

MS. 328 tarihinde I. Constantinus tarafından Roma'dan getirilerek kendi adına inşa ettiği forumun ortasına dikilen ve İstanbul'un Bizans dönemine ait en önemli eserlerinden olan Çemberlitaş, yaklaşık 1700 yıllık tarihi süreç içerisinde tüm dünyanın ilgisini üzerine çekmiş, hatta Pagan-Hristiyan anlatılar çerçevesinde ilahi söylencelerin en önemli argümanlarından birisi haline gelmiştir. Bulunduğu merkezi konum nedeniyle gerek Bizans gerekse de Osmanlı döneminde deprem, fırtına ve özellikle de yangınların neden olduğu etkilere en fazla maruz kalan eserlerden olan Çemberlitaş, Bizans ve Osmanlı dönemlerinde pek çok kez onarımdan geçirilmiştir. Osmanlı klasik döneminde yapılan tamir çalışmaları daha ziyade sütunun ayakta kalması üzerine yoğunlaşırken, Tanzimat sonrası gelişen eski eser bilinci çerçevesinde sütunun, 1866, 1887 ve 1908 yıllarında sadece tamiri değil çevresinin de yeni baştan düzenlenmesi gündeme gelmiş, ancak teknik ve mali sıkıntılar hayata geçirilmek istenilen düzenlemelerin sağlıklı yürütülmesine fırsat vermemiştir.

Anahtar Kelimeler

Çemberlitaş, Yanık Sütun, Constantine/Konstantin Sütunu, İstanbul, Eski Eser

THE ISSUE OF RENOVATION OF COLUMN OF CONSTANTINE IN THE SHADOW OF FINANCIAL PROBLEMS AND BUREAUCRATIC DISCUSSIONS IN OTTOMAN

Abstract

The Column of Constantine being brought from Rome by I. Constantinus in 328 A.D set up in the middle of the forum which was built by himself and being one of the most important monument, took the stage of all the world in historical process of 1700 years, even became one of the most important arguments of divine myths as part of Pagan-Christian stories. Due to its central location, the Column of Constantine exposed to the impacts of earthquake, storm and especially fire at most either Byzantine or Ottoman

* Yrd. Doç. Dr., Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Çanakkale/Türkiye.
asonmezz@gmail.com

periods, and was restored many times during the Byzantine and Ottoman periods. While the restorations made in the Ottoman classical period rather focused on its remaining standing, but later, after the Tanzimat period in 1866, 1887 and 1908 some attempts were made to restore the column and to make plans concerning the archaeological landscape treatment of the site. Unfortunately due to financial and some other problems, the projects were not implemented.

Key Words

Çemberlitaş, The Burnt Column, The Column of Constantinus, İstanbul, Antiquities

GİRİŞ

Doğu Roma İmparatorluğunun başkenti olarak, Byzantion şehri üzerine kurulan ve Hıristiyan imparatorluğunun ve uygarlığının merkezi olan İstanbul, yeniçağın başlangıcından itibaren de İslâm dünyasının en büyük şehirlerinden biri oldu. MS 324 yılında rakibi Licinius'u Üsküdar yakınlarında yenilgiye uğratarak Roma İmparatorluğunun tek hâkimi olarak ortaya çıkan I. Constantinus, bu zaferin anısına karşı kıyıda yer alan eski Yunan kenti Byzantion'u yeniden inşa etmeye karar verdi. Constantinus, surları daha ileri çekerek yeni kenti büyüttü ve görkemli bir yapılanma süreci başlattı.¹ Bu süreçte yoğun imar çalışmaları yapıldı ve imparatorluğun birçok yerinden heykeller ve diğer süslemeler getirildi.² MS 324 yılında temeli atılan Konstantinopolis, 11 Mayıs 330 tarihinde bizzat imparator tarafından görkemli törenlerle açıldı.³

İmparator Constantinus'un başlattığı imar faaliyetleri içerisinde, Pagan-Hıristiyan heykelleriyle bezenmiş, etrafında alışlagelmiş kamu yapıları bulunan ve kendi adıyla anılan Constantinus Forumu da vardı.⁴ Konstantinopolis yurttaşları için forum, olağanüstü bir buluşma yeri, anıtsal ve simgesel bir alandı. Forum'un tam ortasında ise İmparator Constantinus'un anıtsal porfir sütunu (Çemberlitaş) bulunmaktaydı.⁵ Büyük Constantinus'un, Roma'dan getirttiği sütun, 7 adet silindir porfir taştan oluşmakta ve bu porfir silindir taşların bitişme yerlerini kabartmalı defne çelenkleri kapatmaktaydı.⁶ Beş basamak üzerinde yükselen kare biçimli bir alt kaideye oturmakta olan sütunun en tepesinde, Frigya'daki Iliion şehrinde getirilen ve başında yedi ışıklı bir taç bulunan, Apollo Helion görünümündeki Constantinus'un, kendi heykeli bulunmaktaydı.⁷ Bizans prensesi Anna Komnene, heykelin sol elinde üstünde haç olan bir küre ve sağ elinde bir mızrak tuttuğunu belirtmektedir.⁸ Peutinger haritası

¹ Constantinus'un Konstantinopolis'i için bkz. Cyril Mango, *Le Développement Urbain de Constantinople*, Paris, De Boccard, 1985, s. 23-36; Sarah Bassett, *The Urban Image of Late Antique Constantinople*, Cambridge University Press, 2004, s. 222-26.

² Sarah Bassett, age., s. 200.

³ Richard Krautheimer, *Three Christian Capitals: Topography and Politics*, University of California Press, 1983, s. 61-64.

⁴ Forum için bkz. Cyril Mango, age., s. 25-26; Krautheimer, age., s. 55-56; Sarah Bassett, age., s. 29-30; Jonathan Bardill, *Constantine, Divine Emperor of the Christian Golden Age*, Cambridge University Press, 2012, s. 28-36.

⁵ Sütun için bkz. Wolfgang Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, Çev: Ülker Sayın, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002, s. 255-257; Cyril Mango, "Constantine's Porphyry Column and Chapel of St. Constantine", *Studies on Constantinople*, 1993, s. 103-110; Garth Fowden, "Constantine's Porphyry Column: The Earliest Literary Allusion", *The Journal of Roman Studies*, Vol. 81, 1991, s. 122-125. Kısa bir giriş için bkz. Semavi Eyice, "Çemberlitaş", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt: 2, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994, s. 482; Doğan Kuban, *İstanbul Bir Kent Tarihi*, Çev: Zeynep Rona, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010, s. 34.

⁶ Cornelius Gurliitt, *İstanbul'un Mimari Sanatı*, Çev. Rezan Kızıltan, Enformasyon ve Dökümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara 1999, s. 15; Celâl Esad, *Eski İstanbul Şehrinin Tesisinden Osmanlı Fethine Kadar*, Dersaadet 1328, s. 219.

⁷ Sarah Bassett, age., s. 201.

⁸ Anna Komnene, *The Alexiad*, Translator: E.R.A. Sewter, New York: Penguin, 2009, s. 342.

üzerinde görünen porfir sütun ve üstündeki heykel resmi de, Anna tasvirini doğrular.⁹

İlerleyen dönemde yangın, deprem, fırtına gibi doğal afetler neticesinde zarar gören sütunun kasnakları çemberlerle kuvvetlendirilmiş; bu da eserin *Çemberlitaş* olarak anılmasına sebep olmuştur. Khronikon Paskhale'nin bildirdiğine göre, 416 yılında, alt kasnaklarından bir parçasının üşmesi üzerine sütun, demir halkalarla güvenceye alınmıştır ki,¹⁰ bin yıl sonra 1424-1434'de İstanbul'a gelen bir Rus hacı da, sütunun 15 demir çemberle çevrili olduğunu aktarmaktadır.¹¹ Sütun'un üzerindeki heykel, 1105 yılında çıkan şiddetli bir fırtınada düşmüştür.¹² Manuel I. Comnenos, sütun başlığının yerine bugünkü taş örgüyü yaptırıp üstüne büyük bir haç koyarak, şu kitabeyi yazdırmıştır: "*Dindar İmparator Manuel, zamanla harap olmuş bu ilahi eseri restore ettirmiştir*".¹³ Nitekim İstanbul için önemli bir belge olarak tarihe geçen ve fetihten kısa bir süre önce, *Cristoforo Boundelmonti*'ye ait olan gravürde, heykelin yerinde bir haçın olduğu görülmektedir.¹⁴

Constantine Sütunu, çok erken bir zamandan itibaren (4-5. yüzyıllar) yavaş yavaş Hıristiyanlaştırılan pagan kültürünün nesnesi olmuştur. Tam tarihi bilinmeyen bir dönemde anıta, Paganizmayı çağrıştıran yanlarını silmek için şöyle bir kitabe eklenmiştir: "*Ey dünyanın efendisi İsa, bu şehir ve Roma'nın bütün kuvveti senin emrindedir. Onu her türlü fenalığa karşı koru.*" Th. Reinach, bu yazının imparatoru değil, İsa'yı betimlediği sanılan heykele hitap ettiğini belirtirken; Janin de, bunun Constantinus'un İsa'ya bir hitabı olduğunu söyler.¹⁵ Gerçekten de İmparator Constantinus, pagan tebaası için Apollo Heliüs, Hıristiyanlara göre ise İsa'ya yakındır.¹⁶ Bu bağlamda önemli sayılabilecek iki tane kıyamet ile ilgili metinde de Constantine Sütunu, heykelin ışınlı tacında olduğu tahmin edilen kutsal çiviler nedeniyle, nihai yıkımdan kurtulacak tek anıt olarak sunulmaktadır.¹⁷ Bu durum yüzyıllar içerisinde sütunun mistik bir karakter kazanmasında etkili olacaktır. Nitekim birbirinden farklı bilgi veren pek çok kaynağa göre, heykelin ve sütunun altına, hem pagan hem de Hıristiyan kaynaklı kutsal eşyalar,

⁹ 13. yüzyıla tarihlenen Peutinger Haritası'nın orijinali, MS 2. yüzyılda çizilmiş, 4. ya da erken 5. yüzyılda revize edilmiştir. Krautheimer, age., s. 56. Resim için bkz. Ek 1.

¹⁰ Sarah Bassett, age., s. 200; Müller-Wiener kasnağın 418 yılında düştüğünü belirtmektedir. Wolfgang Müller-Wiener, age., s. 255.

¹¹ P. Ç. İnciyan, *XVIII. Asırda İstanbul*, Tercüme ve Tahşih Eten: Hrand D. Andreasyan, İstanbul 1956, s. 54; Semavi Eyice, agm., s. 482; Semavi Eyice, agm., s. 482; Murat Sav, "Çemberlitaş ve Nuruosmaniye Camii ile Çevresinin Arkeotopografyası", *Vakıf Restorasyon Yıllığı*, Sayı: 5, İstanbul 2012, s. 16.

¹² Sarah Bassett, age., s. 202; Wolfgang Müller-Wiener, age., s. 255. Cornelius Gurlitt ve Celal Esad Arseven bu olayın tarihini 1081 yılı olarak vermektedirler. Cornelius Gurlitt, age., s. 15; Celal Esad, age., s. 219.

¹³ Jean Ebersolt, *Bizans İstanbul'u ve Doğu Seyyahları*, Çeviren: İlhan Arda, 2. Baskı, Pera Turizm ve Ticaret A.Ş. Yayınları, İstanbul 1999, s. 35. Wolfgang Müller-Wiener, age., s. 255.

¹⁴ Murat Sav, agm., s. 14.

¹⁵ Semavi Eyice, agm., s. 482.

¹⁶ Doğan Kuban, age., s. 35.

¹⁷ Cyril Mango, agm., s. 109.

örneğin Hz. İsa'nın mucize ile çoğalttığı ekmeğin bulunduğu 12 sepet ve 7 zembil, Nuh'un gemisinin inşasında kullanılan alet ve Hz. İsa'nın takdis edildiği yağın kabı ile azizlere ait kutsal eşyalar yerleştirilmiştir.¹⁸

Sütunun kutsallığına ilişkin çarpıcı bir diğer örnek ise Dukas ve Kritovulos'un eserlerinde şu şekilde kaydedilmektedir:

“Türkler İstanbul’u zaptettikleri zaman (29 Mayıs 1453) buradaki müdafasız halk Büyük Kiliseye sığınmıştı. Halka daha önce de söylendiği gibi, Türkler Büyük Constantine Sütununa (Çemberlitaş) kadar gelecek, ancak ondan sonra gökten elinde bir kılıç ile inen meleğin, ismi meçhul ve fakir bir adama imparatorluğu ve kılıcı vererek ona, “bu kılıcı al ve tanrının kavminin intikamını al” diyeceğini, o zaman Türklerin korkup kendi sınırlarına kadar geri kaçacaklarına inanılıyordu.”¹⁹

Sütuna ait kutsallık inancı yerli ve yabancı seyyahlar tarafından da dile getirilmiştir. Örneğin Evliya Çelebi ünlü seyahatnamesinin İstanbul kısmında, Hz. Muhammed'in doğduğu Pazartesi gecesini sütunun zarar görebileceğini belirterek, ayrıca sütunun tepesine sığırık şeklinde bir tılsım yerleştirildiğini ve bu kuşun yılda bir kez kanat çırpıp haykırdığında bütün kuşların gaga ve tırnakları ile zeytin getirdiklerini aktarır:

“Kostantin’in Tavukpazarı’ndaki bin parça sütunudur ki kırmızı renkli zumpara taşından yapılmış, yuvarlak bir direktir ve boyu 100 arşındır. Bu da Peygamber Efendimizin doğduğu Pazartesi gecesini depreminden zarar görmüştür. Ustalar eski İstanbul demiriyle adam uyluğu kalınlıkta demir kemerler ile bu tılsımlı direği kırk adet yerinden sarmışlar, hala ayakta ve sabit durur. Bu sütun İskender-i Rum tarihinden 130 sene önce yapılmıştır ki ve Hicret’in 970 [1562] tarihine kadar bu şehrin başlangıcından beri 2.390 yıl olduğu bilinmektedir. Daha sonra Kostantin bu yüksek sütun üzere bir sığırık kuşu timsali tılsım edip yılda bir kere o kuş kanat kakıp sayha vurduktaki bütün kuşlar gaga ve tırnakları ile üçer tane zeytin getirdikleri ...”²⁰

1573-1578 yılları arasında İstanbul’da Alman sefaret heyetinin Protestan vaizi olarak görev yapan Stephan Gerlach da *Türkiye Günlüğü* adlı eserinde, Çemberlitaş’ın sadece Hıristiyanlar için değil, Müslümanlar için de kutsal sayıldığını, zira Müslüman hacıların (Hz.) İsa'nın isminin yazıldığı bu sütunun önüne gelince dua ettiklerini kaydedecektir:

“Türklerin de kutsal saydıkları ve saygı gösterdikleri dindar kişiler var. Bunlar (Hz.) Muhammed’in mezarını ziyaret etmek için Mekke’ye ve Medine’ye gitmiş

¹⁸ Wolfgang Müller-Wiener, age., s. 255; P. G. İnciciyan, age., s. 54.

¹⁹ Dukas, *İstanbul’un Fethi Dukas Kroniği 1341-1462*, Çeviren: V. Mirmiroğlu, Kabalci Yayınları, İstanbul 2012, s. 197; Kritovulos, *İstanbul’un Fethi*, Çeviren: Karolidi, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2005, s. 100.

²⁰ Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Hazırlayan: Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, 1. Cilt, 1. Kitap, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003, s. 32-33. Konuyla ilgili geniş bilgi için ayrıca bkz. Yeliz Özay, “Evliya Çelebi Seyahatnamesinde İstanbul’un Tılsımlarının Hikaye Edilişi”, *Milli Folklor*, Sayı: 81, İstanbul 2009, s. 54-63.

olan kimselerdir... Çoğu zaman dört veya beş kişi bir arada geziyorlar. Hep birlikte ilahi olduğunu tahmin ettiğim şarkılar söylüyorlardı. Önce başlarında yürüyen kişi bir dize okuyor, sonra diğerleri toplu halde ona yanıt veriyorlardı. İnançları güçlü olan Türkler, onların hayır dualarını almak için yanlarına gidiyorlardı. Önde şarkı söyleyen onlara birtakım sözler söylüyor, diğerleri de "Amen" sözcüğüne benzeyen bir tek kelimeyle ona katılıyorlardı. Bunu üç ya da dört kez yinelediler. Son olarak da hepsi elleriyle yüzlerini ve sakallarını sıvazladılar... Konstantinus sütununun (Çemberlitaş) önüne geldiklerinde, içeride İsa'nın adı yazılı olduğundan, sanki dua edermiş gibi durup ellerini yukarı kaldırır, kısa süre sonra da ellerini kavuştururlar, sonunda da yüzlerini ve sakallarını sıvazlayıp yollarına devam ederler."²¹

Çemberlitaş'ın gizemine ait anlatılar geç Osmanlı döneminde de devam eder. Mecmua-i Fünûn'daki Çemberlitaş yazısında Fardis Efendi, Çemberlitaş'ın kaidesi altında Hıristiyanlar için saygıya değer bazı eski eserlerin varlığı nedeniyle; ilk devirlerde halkın yılda bir defa sütunu ziyaret ettiğini belirtir.²²

I. OSMANLI DÖNEMİNDE ÇEMBERLİTAŞ: 19. YÜZYILA KADAR

Bizans döneminde Konstantin Meydanı'nda, Mese adı verilen ana yol üzerinde bulunan Çemberlitaş, Osmanlı döneminde de Edirne Kapı'dan Ayasofya'ya kadar uzanan ve Sultanın görkemli geçit sahnelerinin en önemli merasim alanı haline gelen Divan Yolu üzerindeydi.²³ Bu yol, Bizans'ta olduğu gibi, şehre Edirnekapı'dan giren kervanların karşılandığı büyük pazarın ve önemli tüm kamu binalarının yer aldığı ana devlet yoluydu.²⁴ Şehrin fethinden sonra II. Mehmet, Çemberlitaş'ın yakınlarına, değerli dokumaların yanı sıra, çok çeşitli malların satıldığı, bir bedesten inşa ettirdi ve bölge ticaretin yoğun olarak yaşandığı bir yer olma konumunu devam ettirdi.²⁵ Nitekim, Roma-Germen İmparatorluğunun 1587'de Osmanlı İmparatorluğuna yolladığı elçilik heyetinde eczacı olarak bulunan Reinhold Lubenau, Çemberlitaş'ın Alman İmparatorunun elçilerinin maiyetleriyle birlikte kaldıkları ikametgahlarının önünde bulunduğunu ve

²¹ Stephan Gerlach, *Türkiye Günlüğü 1573-1576*, 1. Cilt, Editör: Kemal Beydilli, Çeviren: Türkiş Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2007, s. 109-110.

²² Fardis Efendi, "Çemberlitaş", *Mecmua-i Fünûn*, Sayı: 34, İstanbul 1283, s. 49.

²³ Maurice Cerasi, "The Urban and Architectural Evolution of the Istanbul Dıvanyolu: Urban Aesthetics and Ideology in Ottoman Town Building", *Muqamas*, Volume: 22, E. J. Brill, 2005, s. 189.

²⁴ Halil İnalçık, "İstanbul: Bir İslâm Şehri", Çeviren: İbrahim Kalın, *İslâm Tetkikleri Dergisi*, Prof.Dr. Nihat M. Çetin Hatıra Sayısı, Cilt: 9, İstanbul 1995, s. 257.

²⁵ Doğan Kuban, age., s. 261.

sütunun çevresinin binalarla sarıldığını kaydetmekte;²⁶ XIV. Louis'in müşaviri olarak 1648'de İstanbul'a gelen De Montconys de, Çemberlitaş'ın çevresindeki evler tarafından gizlenmiş olduğunu belirtmektedir.²⁷

Çemberlitaş'ın zamanla ahşap binaların arasında adeta kaybolması, özellikle yangınların sebep olduğu tahribatın etkilerini de arttırmıştı. Nitekim Çemberlitaş'ın yakınında hızla büyüyen Eski Bedesten ve Kapalıçarşı tarihte pek çok kez yanıp kül oldu. 16 Ağustos 1516'da Bedesten ile çevresindeki 1000 dükkân yanarken, bunu 25 Nisan 1546, 19 Nisan 1588, 20 Kasım 1652, 4 Aralık 1701 ve 27 Nisan 1750 yangınları takip etti.²⁸ 1633 ile 1833 arasında ise, İstanbul genelinde 109 büyük yangın görüldü.²⁹ Bu durumun Çemberlitaş üzerindeki sonuçları, 16. yüzyıldan itibaren İstanbul'a gelen bilim adamları, diplomatlar ve seyyahların kaleme aldıkları eserlerden takip edilebilmektedir. Örneğin Kanuni Sultan Süleyman döneminde Fransız kralı tarafından şehrin antik kalıntılarını belgelemek ve tarihini yazmak üzere İstanbul'a gönderilen Petrus Gyllius (1490-1555), sütunun hala yerinde durduğunu, fakat biraz alçaldığını belirterek; bunun nedenini yangınlar, depremler ve şiddetli rüzgârlardan etkilenmiş olmasına bağlamaktadır.³⁰ 1555-1560 yılları arasında diplomatik görev yapmak üzere İmparator II. Ferdinand tarafından İstanbul'a gönderilmiş olan Ogier Ghislain de Busbecq ise sütunun, civarında çıkan yangınlardan dolayı birçok yerinden çatladığını ifade etmekte;³¹ benzer yorumlar 1655-1656 yılları arasında İstanbul'da bulunan Jean Thevenot³² ile 1678'de İstanbul'a gelmiş olan Hollandalı seyyah Cornelis De Bruyn'ın eserlerinde de göze çarpmaktadır.³³ XIV. Louis tarafından yeni bitkiler bulmak göreviyle 1700'de İstanbul'a gönderilen Tournefort da, sütuna *Yanık Sütun* isminin verilme sebebini çevresinde meydana gelen yangınlar nedeniyle kararmasına bağlamaktadır.³⁴

²⁶ Reinhold Lubenau, *Reinhold Lubenau Seyahatnamesi Osmanlı Ülkesinde 1587-1589*, 1. Cilt, Çeviren: Türkis Noyan, Kitabevi Yayınevi, İstanbul 2012, s. 198-199.

²⁷ Ebersolt, age., s. 119.

²⁸ Halil İnalıcık, "İstanbul'un İncisi: Bedesten", *İktisat ve Din*, Hazırlayan: Mustafa Özel, İstanbul 1997, s. 125. (s. 119-136)

²⁹ Yangınların ayrıntılı açıklaması için bkz. Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, Cilt: 3, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1995, s. 1186-1221. Konuyla ilgili ayrıca bkz. Kemalettin Kuzucu, "Osmanlı Başkentinde Büyük Yangınlar ve Toplumsal Etkileri" Osmanlı, Cilt: 5, Editör: Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 687-699.

³⁰ Petrus Gyllius, *İstanbul'un Tarihi Eserleri*, Latince'den Çeviren: Erendiz Özbayoğlu, Eren Yayınları, İstanbul 1997, s. 128.

³¹ Ogier Ghislain de Busbecq, *Türk Mektupları*, Çeviren: Derin Türkömer, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2005, s. 40.

³² "Yanık sütun denen diğer bir sütun ise, yakındaki birkaç evin kül olduğu bir yangında kapkara kesilmiş..." Jean Thevenot, *Thevenot Seyahatnamesi Stefanos Yerasimos'un Anısına*, Editör: Stefanos Yerasimos, Çeviren: Ali Berktaş, Kitap Yayınevi, İstanbul 2009, s. 52.

³³ Ebersolt, age., s. 50.

³⁴ Joseph De Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, Editör: Stefanos Yerasimos, Çeviren: Teoman Tunçdoğan, Kitap Yayınevi, 2. baskı, İstanbul 2008, s. 42.

İstanbul'da meydana gelen deprem veya yangınların bir diğer etkisi de sütunun parçalanarak çevresindeki bina ve insanlar için tehlike arz etmeye başlamasıydı. Bu sebeple Osmanlı döneminde belgelere yansıyan ilk onarımın getirdiği en büyük değişiklik, sütunun alt kısmına destek görevi ifa etmesi için inşa edilen ve günümüzde de varlığını koruyan taş kaplamadır. Bu onarımın tarihi konusunda literatürde çeşitli tarihler ileri sürülmektedir. Celal Esad Arseven, Cornelius Gurlitt, P.A. Dethier ve Wolfgang Müller-Wiener, taş kaplamanın 1701 tarihinde II. Mustafa döneminde yapıldığını;³⁵ Semavi Eyice ise bu onarımın Sultan III. Mustafa (1757-1774) döneminde,³⁶ 1766 yılındaki deprem sonrası gerçekleştiğini iddia etmektedir.³⁷ Ancak dönemin seyyahları ile yabancı elçilik mensuplarının yayınladıkları eserlere bakıldığında, özellikle 1779 tarihinin ön plana çıktığı görülür. Jean Ebersolt (1879-1933) *Bizans İstanbul'u ve Doğu Seyyahları* adlı eserinde, Çemberlitaş'ın taştan mamul bir kılıfla takviye edilme bilgisinin ilk kez, 1784 tarihinde İstanbul'da bulunan Fransız bilim adamı Jean Baptiste Lechevalier'in seyahatnamesinde geçtiğini ve onarımın 1779 yangınından sonra yaptırılmış olabileceğini söyler.³⁸ Bu konudaki en net bilgiyi Cosimo Comidas De Carbognano (1749-1807) verir. Asıl adı Kozmas Kömürçyan olan ve Ermeni Edebiyatı'nın ünlü ismi Eremya Çelebi Kömürçyan'ın kardeşi olan Carbognano, 1778 tarihinden itibaren önce Napoli Krallığının İstanbul Elçiliğinde görev almış, ardından İspanya Elçiliği adına tercümanlık yapmıştır.³⁹ 1794 tarihinde yayınlanan çalışmasında, Çemberlitaş'ın birçok kez etrafında meydana gelen yangınlardan, özellikle de 1779 yangınından,⁴⁰ zarar gördüğünü ve bu yüzden hükümetin sütunun onarılması amacıyla alt bölümünü kare taşlarla çevirdiğini belirten Carbognano, ayrıca Çemberlitaş'ın son durumunu gösteren bir resmini de çizmiştir.⁴¹ 18. yüzyıl İstanbul'una dair en önemli kaynaklardan birini kaleme alan P. Ğ. İnciciyan da (1758-1833), Çemberlitaş'ın 1779 senesindeki yangınlardan gördüğü zarar nedeniyle alt kısmının taşlarla takviye edildiği kanaatinde dir.⁴²

³⁵ Celal Esad, age., s. 219; Cornelius Gurlitt, age., s. 15; P.A. Dethier, *Boğaziçi ve İstanbul (19. Yüzyıl Sorunu)*, Çeviren: Ümit Öztürk, Eren Yayınları, İstanbul 1993, s. 60; Wolfgang Müller-Wiener, age., s. 256.

³⁶ Semavi Eyice, *Eski İstanbul'dan Notlar*, Küre Yayınları, Üçüncü Baskı, İstanbul 2009, s. 40.

³⁷ Semavi Eyice, agm., s. 483.

³⁸ Jean Ebersolt, age., s. 181.

³⁹ C. C. Carbognano, *18. Yüzyılın Sonunda İstanbul*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1993, s. 13-19.

⁴⁰ Fikret Sarıcaoğlu, 1779 tarihinde İstanbul'da küçükler hariç üç büyük yangın çıktığını belirtmektedir. Fikret Sarıcaoğlu, *Kendi Kaleminden Bir Padişahın Portresi Sultan I. Abdülhamid (1774-1789)*, Tarih ve Tabiat Vakfı, İstanbul 2001, s. 235.

⁴¹ C. C. Carbognano, age., s. 57.

⁴² P. Ğ. İnciciyan, age., s. 54. Cyril Mango da Osmanlı dönemindeki ilk büyük tamirin, 1701 değil, 1779 tarihinde gerçekleştiği fikrinde dir. Cyril Mango, agm., s. 104.

18. yüzyılın son çeyreğinde gerçekleşen onarımdan sonra Tanzimat dönemine kadar, Çemberlitaş'ın durumunda büyük bir değişimin olmadığı anlaşılmaktadır. Şüphesiz aradan geçen yaklaşık altmış yıllık süre içerisinde, doğal afetlerin Çemberlitaş'ı etkilediği ve bununla ilgili olarak, çemberlerin onarılması ve taşların yenilenmesi gibi çeşitli çabaların olduğu düşünülebilir. Ancak bunun yeterli olmadığı seyyahların eserlerinden anlaşılmaktadır. William Wittmann, 1803 yılında yayınlanan eserinde, yangınların sütunda derin çatlaklar oluşturarak rengini değiştirdiğini,⁴³ David Porter, sayısız yangınların sütunu tahrif ederek çirkinleştirdiğini,⁴⁴ Julia Pardoe ise her yeri kırılan ve kararan sütunun güzelliğinden hiçbir eser kalmadığını söylemektedir.⁴⁵

II. 1865 HOCAPAŞA YANGINI SONRASI ÇEMBERLİTAŞ'IN ÇEVRESİNİN DÜZENLENMESİ VE TAMİRİNİN GÜNDEME GELİŞİ

Osmanlı modernleşmesinin hız kazandığı Tanzimat süreci, Çemberlitaş'ın Osmanlı yöneticilerinin gündemini daha fazla meşgul etmeye başladığı dönem olarak değerlendirilebilir. Osmanlı topraklarından çıkarılan tarihi eserlere 19. yüzyıldan itibaren Avrupalıların artan ilgisi ve bu ilginin giderek dış siyasetin önemli bir argümanı haline gelmeye başlaması, Tanzimat sonrasında Osmanlı yönetiminin yeni düzenlemeler yapmasını kaçınılmaz hale getirmişti. Kadim döneme ait eserlerin devlet eliyle toplanarak müzede sergilenmesi çabaları ile eski eserlerle ilgili meselelerin çıkarılan nizamnamelerle hukuki bir zemine oturtulmasına yönelik çalışmalar, ister istemez Osmanlı Devleti'nde yeni bir kültür anlayışının da yerleşmeye başladığını göstermekteydi. Osmanlı İmparatorluğu, bir yandan zaten sahibi olduğu Helen-Bizans eserlerini, kadim dünyanın kültürel mirasçıları olduklarını savunan uluslar kulübüne girmek için kullanıyor, diğer taraftan ise Osmanlı toprağında üretilmiş olan her şeyi Osmanlı mirasına dâhil etmeye çalışıyordu.⁴⁶ Bu süreçte Osmanlı başkentinin sahip olduğu Bizans mirasının korunması ve kamuya teşhirinin sürdürülmesi de son derece önemli hale geldi. Zira Bizans mirasına ait kiliselerin, anıt sütunların korunması, sadece eski eser anlayışına sahip çıkma bilincinin bir yansıması değil, aynı zamanda İstanbul'un fethini kamusal bellekte canlı tutmaya yardımcı olacak sembolik birer araç olarak kullanma açısından da önemliydi.⁴⁷

⁴³ William Wittmann, *Travels in Turkey, Asia-Minor, Syria, and Across the Desert Into Egypt*, Londra 1803, s. 35.

⁴⁴ David Porter, *Constantinople and Its Environs*, Vol. I, New York 1835, s. 180.

⁴⁵ Miss Julia Pardoe, *The Beauties of the Bosphorus*, London 1838, s. 117-18.

⁴⁶ Wendy W. K. Shaw, *Osmanlı Müzeciliği Müzeler, Arkeoloji ve Tarihin Görselleştirilmesi*, Çeviren: Esin soğanclar, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s. 75.

⁴⁷ Göksun Akyürek, *Bilgiyi Yeniden İnşa Etmek Tanzimat Döneminde Mimarlık, Bilgi ve İktidar*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2011, s. 151.

İronik olmakla birlikte, bu sürecin Osmanlı yöneticileri lehine gelişmesini sağlayan olaylardan birisi de yangınlardı. İstanbul'un ahşap konut dokusu, kentin tarihi boyunca tehlike oluşturmuştu. 1840'lardan önce yangınların gerektirdiği yeniden inşa faaliyetleri önceden var olan düzen uyarınca gerçekleşir, daha önce nasılsa öyle yapılmaya çalışılırdı. 1840'tan sonra, yangınları önlemek üzere köklü çözüm arayışları, çağdaşlaşma şevkiyle birleşerek, kent tasarımında yeni bir anlayışa yol açarken, büyük yangınlar kent dokusundaki değişiklikleri belirleyen başlıca etken haline geldi.⁴⁸

Çemberlitaş ile ilgili Tanzimat sonrası ilk tamir pratiği de, İstanbul'un tank olduğu en büyük felaketlerden biri olan Hocapaşa yangını sonrası hayata geçirildi. Hocapaşa'da 5 Eylül 1865 günü⁴⁹ saat beş civarında başlayan yangın, kısa sürede Çiftesaraylar, Cağaloglu, Sedefçiler, Sultanahmet Meydanı, Kadırga, Kumkapı, Nişanca ve Çiftegelinleri yakıp yıktı.⁵⁰ Bu felaketin ardından İstanbul'un en yoğun yapılaşmış ve en varlıklı kesiminin geleneksel yapısına, yapılaşma özelliklerine ve kentsel kimliğine yönelik ilk kapsamlı müdahaleler dizisi başladı⁵¹ Hocapaşa yangını sonrasında bölgenin yeniden yapılandırılması için Sultan Abdülaziz Han tarafından görevlendirilen Fuad Paşa başkanlığında *İslâhat-ı Turuk Komisyonu* adı altında, temel hedefi yangına maruz kalan bölgedeki yol ağının ıslahı ve genişletilmesi üzerine odaklanan bir komisyon kuruldu.⁵² Komisyon 1869 yılına kadar Divanyolu ile Unkapanı, günümüzdeki Ankara ve Babıâli caddelerinin açılması, Ayasofya ve Beyazıt meydanlarının düzenlenmesi, Mercan ve Fincancılar yokuşları ile Sultanhamam ve Bahçekapı semtlerinin modern bir görünüme kavuşturulması ve Beyazıt-Aksaray yolunun hizmete sokulması gibi birçok başarılı çalışmanın altına imza attı.⁵³ Bu çalışmaların en önemli unsurlarından birisi de, Divanyolu'nun genişletilmesi sırasında anıtların etrafının açılarak ön plana

⁴⁸ Zeynep Çelik, *19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti Değişen İstanbul*, Çeviren: Selim Deringil, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, s. 45.

⁴⁹ Yangının çıkış tarihi birçok araştırmada farklı tarihlendirilir. Zeynep Çelik yangının çıkış tarihini 18 Eylül 1865 olarak verirken; Uğur Tanyeli ise Osman Nuri Ergin'in Takvim-i Vekâyi'den yaptığı alıntıya atfen yangının 1 Eylül 1865'te çıktığını belirir. Uğur Tanyeli, *"Düşlenmiş Rasyonalle Oarak Kent: Türkiye'de Planlama ve Çifte Bilinçlilik"*, İlhan Tekeli İçin Armağan Yazılar, Editörler: Selim İkin-Orhan Silier-Murat Güvenc, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2004, s. 505. Oysa Osman Nuri Ergin'in kitabında Takvim-i Vekâyi nüshasından yapılan alıntıda yangının çıkış tarihi, muhtemelen baskı hatası nedeniyle, 6 Rebiyülahir 1282 şeklinde verilmektedir. Osman Nuri Ergin, age., Cilt: 3, s. 1224. Bu tarih aslında Takvim-i Vekâyi'de 16 Rebiyülahir 1282 olarak geçmektedir. Takvim-i Vekâyi, Nr. 815, 27 Rebiyülahir 1282.

⁵⁰ Tasvir-i Efkâr, Nr. 328, 16 Rebiyülahir 1282; Kemalettin Kuzucu, agm., s.696. Takvim-i Vekâyi'de yangına dair ilk haber, olayın gerçekleşmesinden 11 gün sonra yayınlanacaktır. Takvim-i Vekâyi, Nr. 815, 27 Rebiyülahir 1282/16 Eylül 1865.

⁵¹ Uğur Tanyeli, agm., s. 505.

⁵² Osman Nuri Ergin, age., Cilt: 2, s. 937-944; Koray Özcan, "Tanzimat'ın Kent Reformları:Türk İmar Sisteminin Kuruluş Sürecinde Erken Planlama Deneyimleri (1839-1908)", Osmanlı Bilimi Araştırmaları, Cilt: 7, Sayı 2, İstanbul 2006, s. 167.

⁵³ Osman Nuri Ergin, *İstanbul'da İmar ve İskân Hareketleri*, İstanbul 1938, s. 42-43'den naklen; Kemalettin Kuzucu, agm., s. 696.

çıkarılmasıydı. Nitekim Hocapaşa yangını sonrası Çemberlitaş'ın etrafını saran evlerin bir bölümü yıkılarak sütunun çevresinde üçgen biçiminde küçük bir alan açıldı.⁵⁴ Bu iş için İtalyan mimar Giovanni Battista Barborini'nin görevlendirildiği bilgisi, 13 Mart 1866 tarihli Rûzname-i Ceride-i Havâdis gazetesinde ayrıntılı bir makale ile duyurulmuştu.⁵⁵ Habere göre; Hocapaşa yangınında zarar gören yerler düzenlenirken, kadim eserlerden olan Çemberlitaş'ın da, önceden olduğu gibi evler içerisinde kalmayıp caddeye çıkarılması ve tamir edilmesi hususu, Ticaret Nezâreti'nce mimar Barborini'ye havale edilmiş ve yapılan çalışma ile sütun, çevresindeki yanan binalardan temizlenmişti. Haberin devamında, bu çalışmalar sırasında sütunun bir hayli yıprandığının anlaşıldığı ve bu nedenle de tamiratın gerekli olduğu belirtilerek "...direğin tepesi dahi kadimde ne şekl ve hey'etde olduğu ma'lûm olmasından, ya o şeklin hâl-i sâbıkında ibkâsı veyahud diğer bir resm-i muvafıkın vâ'zıyla tezyin kılınmasının..." düşünüldüğü bilgisi verilmekteydi.⁵⁶

Gerçekten de söz konusu haberden kısa bir süre sonra, 8 Temmuz 1866 tarihinde, bu iş için bir mimari yarışmanın düzenlendiği ilanı gazetelerde yayınlandı. Hocapaşa yangınında zarar gören sütunun yeniden tamir edilmesini öngören ilanda, yarışmaya katılmak isteyenlerden, Çemberlitaş'ın son durumunu ve önerdikleri projeyi gösteren iki ayrı çizimin yanı sıra, antik sütunun ilk halini anlatan bir de rapor teslim etmeleri talep edilmekteydi. Projeler Ticaret Nezâreti'ne Temmuz ayında teslim edilecek ve ayrıca kazanan projenin sahibine bin frank ödül verilecekti.⁵⁷

Ancak yarışma beklenen ilgiyi görmediği gibi, istenilen düzenlemeler de hayata geçirilemedi. Nitekim yarışmayla ilgili olarak günümüze kadar tespit edilebilen tek çalışma, İsviçre'deki Bellinzona Arşivi'nde bulunun ve Joseph Fossati'ye ait olan projedir.⁵⁸ Muhtemelen İstanbul'a hiç göndermediği projesinde Fossati, öncelikle zeminin ilk haline getirilmek üzere kazılmasını, temelin sağlamlaştırılmasını, sütunun eksik ve kopan yerlerinin Marmara mermerleriyle onarılmasını, yüzeyinin temizlenmesini ve cilalanmasını, gerekli görülürse çemberlerinin yenilenmesini önermektedir. Sütunun zarar gören yerlerinin tamir edilmesinden sonra ayrıca, en tepeye dünyayı temsil eden mermer bir küre ve İmparator

⁵⁴ Zeynep Çelik, agm., s. 49-50.

⁵⁵ Rûzname-i Ceride-i Havâdis, Nr. 360, 25 Şevval 1282/13 Mart 1866. Gökşun Akyürek gazete haberinin tarihini 20 Şevval 1282/8 Mart 1866 olarak vermektedir. Gökşun Akyürek, age., s. 160.

⁵⁶ Rûzname-i Ceride-i Havâdis, Nr. 360, 25 Şevval 1282; Gökşun Akyürek, age., s. 160.

⁵⁷ Rûzname-i Ceride-i Havâdis, Nr. 440, 24 Safer 1283/8 Temmuz 1866; Tasvir-i Efkâr, Nr. 403, 26 Safer 1283/10 Temmuz 1866; Gökşun Akyürek, age., s. 154. Rûzname-i Ceride-i Havâdis'te yayınlanan yarışma ilanı için bkz. Ek 2.

⁵⁸ Cyril Mango, *The Mosaics of St. Sophia at Istanbul: The Church Fathers in the North Tympanum*, Washington D.C.: Harward University Press, 1962'den naklen; Gökşun Akyürek, age., s. 157.

Constantinus'un bronz ya da bakırdan yapılacak olan bir heykelinin yerleştirileceğini, istenirse üzerine bir de camilerde kullanılan âlemlerden eklenebileceğini belirten Fossati, böylece sütunu bir Bizans eseri olarak yeniden canlandırırken, İslâmi bir elemanla da harmanlamayı düşünmüş, son olarak da Çemberlitaş'ın etrafının demir parmaklıklarla çevrilerek koruma altına alınmasını tavsiye etmiştir.⁵⁹

III. ÇEMBERLİTAŞ'IN 1887 SENESİNDE TAMİRİ

Hocapaşa yangını sonrası, Bâbiâli, Divanyolu, Gedikpaşa civarları imar edilerek,⁶⁰ Çemberlitaş'ın etrafının yapılardan temizlenmesi hususunda aşama kaydedilmişse de,⁶¹ ne kapsamlı bir onarım çalışması gerçekleştirilebildi ne de Basiretçi Ali Efendinin 22 Mart 1873 yılında *Cami Avluları* isimli makalesinde "...Bir de Çemberlitaş, âsâr-ı atıkadandır. Hani ya bunun güzelce bir resmi alınarak etrafına da parmaklık yapılacağını bir vakit gazeteler yazmıştı. Acaba o tasavvur nerede kaldı. Ötekiler gibi bunun da etrafına parmaklık yapılırsa fena olmaz." sözleriyle belirttiği gibi, etrafı demir parmaklıkla çevrilerek bölge geniş bir meydan haline getirilebildi. Oysa Basiretçi Ali Efendi'nin ötekiler diye kastettiği, Tanzimat sonrası Osmanlı modernleşmesinin batıya sunulan en önemli gösteri alanlarından birisi olan, At Meydanındaki anıt sütunların etrafı demir parmaklıklarla çevrilmiş ve bölgenin meydan haline getirilmesi tamamlanmıştı.⁶² Çemberlitaş ise, etrafında oluşan yapılaşmanın getirdiği mali zorluklar arasında onarılmayı bekliyordu. R. A. Hammon da 1870'lerin sonlarında İstanbul'a yaptığı ziyarette At Meydanında yapılan değişiklikleri överken, Çemberlitaş'ın durumunu "...Sütun zamanının mükemmel, dünyada türünün en görkemli yapılarından biri olmalı. Şimdi sendeleyeyen birkaç demir çember ile tutulan, kararmış ve sık sık yangın felaketleri tarafından bozulmuş." sözleriyle açıklamaktaydı.⁶³

Çemberlitaş'ın tekrar gündeme gelişi, aslında dönemin eski eser politikasında görülen gelişmelerden kaynaklandığı izlenimini düşündürse de, daha çok çevreye verdiği zararın yarattığı sıkıntılar sayesinde olacaktı. Nitekim 1887 yılının Ekim ayında, Çemberlitaş'tan düşen parçaların bölgede yaşayan halka ve esnafa verdiği rahatsızlık üzerine Şehremaneti, mühendislerinden Andon Efendi'yi inceleme yapmak üzere görevlendirdi. Andon Efendi yaptığı incelemede sütunun çevresini saran çemberlerin gevşediğini, taşların ise düşmeye başladığını belirledi. Çemberlitaş'ın etrafına iskele kurularak onarımdan geçirilmesi şarttı ve bu onarım için de

⁵⁹ Göksun Akyürek, age., s. 157.

⁶⁰ Osman Nuri Ergin, age., Cilt: 3, s. 1222.

⁶¹ Ahmed Lütfi Efendi Tarihi, *Vak'a-Nüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, Yayına Hazırlayan: Münir Aktepe, Cilt: 10, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988, s. 146.

⁶² At Meydanındaki anıt sütunların tamiri ve resimleri için bkz; Göksun Akyürek, age., s. 146-150.

⁶³ R. A. Hammond, *A History of the Empire and People of Turkey and the War in the East*, Toronto 1878, s. 358.

yaklaşık 16.393 kuruşa ihtiyaç vardı. Şehremaneti ayrıca, Çemberlitaş'ın âsâr-ı atikadan olması nedeniyle yapılacak olan masrafların, o dönemde eski eserlerden sorumlu olan, Maarif Nezâreti'nce ödenmesi gerektiğini belirtmekteydi.⁶⁴

Şehremaneti'nin yaptığı başvuru üzerine Maarif Nezâreti, meselenin daha geniş bir perspektifte değerlendirilmesi için,⁶⁵ bir komisyon kurulması kararı aldı.⁶⁶ Şehremaneti adına Andon Efendi,⁶⁷ Seraskerlik makamını temsilen Mühendis Hüsnü Bey ve Müze-i Hümâyûn Müdürü Osman Hamdi Bey'den oluşan komisyon, yerinde yaptığı ilk inceleme sonucunda, sütunun çevresine kurulacak iskele vasıtasıyla ayrıntılı olarak keşif ve muayenesinin yapılmasını ve uzmanlık gerektiren bu iş için de yeni bir komisyon kurulmasını önerdi.⁶⁸

Çemberlitaş'ın tamiri meselesinin yavaş yavaş netleşmeye başlaması, Şehremaneti ve Maarif Nezâreti arasında, masrafların hangi kurum tarafından karşılanacağı tartışmalarını gündeme getirmişti. Şehremaneti onarım çalışmaları sonucunda ortaya çıkacak olan masrafların Maarif Nezâreti'nce ödenmesinde ısrar etmekteydi.⁶⁹ Maarif Nezâreti'nin bu konudaki tutumu da gayet açıktı. Onlara göre şehrin temizlik ve düzeninden Şehremaneti sorumlu olduğundan, Çemberlitaş'ın tamiri için ilk planda kurulması gereken ve sekiz bin kuruşa mal olacağı düşünülen iskele ile Çemberlitaş'ın tüm tamir ve bakım masrafları Şehremaneti'ne ait olmalıydı.⁷⁰ Masrafları karşılamak üzere bütçesinde para bulunmadığını da belirten Maarif Nezâreti, o dönemde kendisine bağlı olarak çalışan Müze-i Hümâyûnunun bütçesinde elli bin kuruş tahsisat olmakla birlikte, bu paranın Sayda'da yapılan kazı masraflarına ancak yeteceğini, bu nedenle de söz konusu tamirin Şehremaneti'nce yapılması veya ortaya çıkacak masrafın maliye hazinesinden ödenmesini teklif etti.⁷¹

Yaşanan tartışmaların gölgesinde onarım sürecinin bir türlü başlayamaması, şikâyetleri de iyice artırmıştı. Çemberlitaş'ın bulunduğu Atik Ali Paşa Mahallesi esnafı adına mahalle muhtarınca kaleme alınan ve Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilen şikâyet dilekçesinin, hükümeti sıkıntıya soktuğu aşikârdı.⁷² Nitekim 18 Nisan 1888 tarihinde Sadârete gönderdiği

⁶⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Maarif Mektubî (MF.MKT), 96/125, Lef 3, 1 Ekim 1887.

⁶⁵ BOA, MF.MKT, 96/125, Lef 2, 29 Aralık 1887.

⁶⁶ BOA, MF.MKT, 97/3, 15 Şubat 1888.

⁶⁷ BOA, MF.MKT, 96/125, 7 Şubat 1888.

⁶⁸ BOA, MF.MKT, 97/15, Lef 1-2, 25 Şubat 1888.

⁶⁹ BOA, MF.MKT, 98/2, Lef 1, 15 Mart 1888.

⁷⁰ BOA, MF.MKT, 97/95, 25 Mart 1888.

⁷¹ BOA, MF.MKT, 98/2, 13 Nisan 1888.

⁷² Dilekçede, demir çemberlerin mahallerinden çıkıp dağıldığı, kopan taş parçalarının çevredeki esnaf ve vatandaşlara zarar vermeye başladığı vurgulanarak, bu duruma bir an önce çare bulunması istenmektedir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dâhiliye Mektubî (DH.MKT) 1493/85, 11 Mart 1888.

tezkirede Dâhiliye Nezâreti, iki kurum arasında yaşanan tartışmalara dikkat çekerek, bu sorunun bir an önce ortadan kaldırılması istedi.⁷³ Bunun üzerine hükümet bir ara formül bularak, yapılacak sekiz bin kuruşluk iskele masrafının acil olarak Şehremaneti veznesinden ödenmesine,⁷⁴ Çemberlitaş'ın tamirine ilişkin diğer masrafların ise Maarif Nezâreti tarafından karşılanmasına karar verdi.⁷⁵

Yaşanan tartışmaların giderilmesi sonrası Müze-i Hümayûn Müdürü Osman Hamdi Bey başkanlığında oluşturulan yeni komisyon, on aylık bir çalışma sonucunda, Çemberlitaş'ın tamirine ilişkin kapsamlı raporunu hazırladı. 3 Aralık 1888 tarihinde Şura-yı Devlet'te yapılan toplantıya, raporu sunmak üzere Müze-i Hümayûn Müdürü Osman Hamdi Bey katılmıştı. Rapora göre, Bizans döneminden kalan ve korunması gereken en önemli eserlerden birisi olarak nitelendirilen Çemberlitaş, porfir denilen sert, ve bulunması mümkün olmayan bir taştan yapıldığından, sütunun eski haline getirilmesi çok zordu. Çemberlitaş'ın mevcut durumu kötü olmakla birlikte, yapılan incelemede yıkılmasının söz konusu olmadığı anlaşılmaktaydı. Bu nedenle öncelikle yerinden çıkan veya kopan taş parçalarının yerlerine konulması ve çemberlerin sıkıştırılmasıyla, en fazla 20-30 bin kuruşluk bir masrafla sorun giderilebilecekti. Raporda ayrıca, Çemberlitaş'ın yakınında bulunan bazı dükkânların satın alınıp etrafının da demir parmaklıklarla çevrilerek küçük bir meydan haline getirilmesi de düşünülmekteydi. Komisyonun konuya ilişkin değerlendirmelerinin olumlu bulunması üzerine, tamir sürecinin bir an önce başlamasına ve ayrıca bölgenin demir parmaklıkla çevrili bir meydan haline getirilmesi için, Çemberlitaş'ın yakınında bulunan dükkânlar ile arsalardan gerekli görülenlerin satın alınarak, ortaya çıkacak olan masrafların da Maarif Nezâretince karşılanmasına karar verildi.⁷⁶

Komisyon tarafından hazırlanan rapor doğrultusunda Çemberlitaş ile ilgili proje iki aşamada yürürlüğe konuldu. İlk aşama olan tamir süreci için hazırlıklar yaklaşık on ay sürdü. Bu süre zarfında, etrafına kurulan iskele vasıtasıyla, ayrıntılı olarak incelemeden geçirilen Çemberlitaş için yapılması gereken masrafların toplamı 29.618 kuruş 30 para olarak hesaplandı. Ancak Maarif Nezâreti bu paranın kendi bütçesinden değil vilayet zuhurat tertibinden ödenmesinde ısrar etmekteydi.⁷⁷ Maarif Nezâreti tarafından belirlenen şartların kabul edilmesi üzerine,⁷⁸ sütunun harap durumda olan

⁷³ BOA, DH.MKT, 1501/95, 18 Nisan 1888.

⁷⁴ BOA, DH.MKT.1504/26, 26 Nisan 1888.

⁷⁵ BOA, MF.MKT, 99/17, 19 Haziran 1888.

⁷⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Şura-yı Devlet (ŞD), 2545/21, Lef 1, 3 Aralık 1888.

⁷⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Dâhiliye (İ.DH), 1157/90457, Lef 1, 22 Ekim 1889.

⁷⁸ BOA, İ.DH, 1157/90457, 24 Ekim 1889.

çemberlerinin yenilenmesi ile kopan parçaların tamiri süreci hayata geçirilerek, projenin birinci aşaması tamamlandı.⁷⁹

Çemberlitaş'ın tamiri projesinin ikinci aşaması olan çevre düzenlemesi için ise Defter-i Hâkânî Nezâreti, istimplâk edilecek yerlerin durumlarına ilişkin bir çalışma başlatarak, ⁸⁰ konuya ilgili ayrıntılı raporunu 19 Mayıs 1889 tarihinde hazırlamıştı. Rapora göre istimplâk edilmesi düşünülen yerler şunlardı:⁸¹

1. Atik Ali Paşa Mahallesi Nuruosmaniye Caddesinde 1 numarayla kayıtlı ve Atik Ali Paşa ve Sultan Mahmud Han vakfına ait ve 6 Ekim 1874 tarihinden itibaren Yosef kızı Marya'ya kiralanmış olan Bakkal dükkânı.
2. Atik Ali Paşa Mahallesi Bayezid Caddesinde 2 numarayla kayıtlı Çemberlitaş Sütunu.
3. Atik Ali Paşa Mahallesinde 3 numarayla kayıtlı ve Sultan Mahmud Han vakfına ait toplam dört hisseden oluşan Kahvehane.
4. Atik Ali Paşa Mahallesinde 4 numarayla kayıtlı emlak-ı miriyyeye ait olan Karakolhane arsası.
5. Atik Ali Paşa Mahallesinde 6 numarayla kayıtlı çeşme.

Hazırlanan rapor sonrası satın alma işlemleri için öncelikle Şehremaneti'nin değer tespit çalışmalarını yapması gerekmektedir.⁸² Ancak Ekim ayı gelmesine rağmen bu hususta bir ilerleme kaydedilememesi üzerine Dâhiliye Nezâreti, 17 Ekim 1889 tarihinde Şehremanetine gönderdiği tezkirede, alınan kararlar çerçevesinde işlemlerin biran önce başlatılmasını istedi.⁸³ Bu gelişme üzerine Şehremaneti Meclisi'nce oluşturulan komisyon, ilk olarak Atik Ali Paşa Mahallesi Nuru Osmaniye Caddesi'nde 1 numarayla kayıtlı görünen ve Atik Ali Paşa-Sultan Mahmut Han vakfına ait dükkânda incelemelerde bulundu. Yapılan tetkikte Yosef kızı Marya'ya bakkal olarak kiralanmış olan dükkânın, hali hazırda kahvehane olarak işletildiği tespit edildi. Aylık kirası 300 kuruş olan iki odalı bu dükkânın, bakkal gediği 45 bin, mülkünün ise 5 bin kuruş olmak üzere devlete maliyeti 50 bin kuruşu bulmaktaydı.⁸⁴ Aslında ortaya çıkan maliyet yüksek bulunmakla birlikte satın alma işlemlerinin başlatılması kararı alınarak,⁸⁵ bedelinin sahiplerine ödenmesi hususu Şehremaneti'ne

⁷⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dâhiliye Mektubî (DH.MKT), 1679/8, 4 Aralık 1889.

⁸⁰ BOA, ŞD, 2545/21, Lef 2, 6 Nisan 1889.

⁸¹ BOA, ŞD, 2545/21, Lef 3-4, 19 Mayıs 1889.

⁸² BOA, MF. MKT, 110/46, 25 Temmuz 1899.

⁸³ BOA, DH. MKT, 1667/109, 17 Ekim 1889.

⁸⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Meclis-i Mahsûs (İ.MMS), 107/4593, Lef 3, 22 Ekim 1889. Satın alınmak istenen dükkânla ilgili hazırlanan kroki için bkz. Ek 3.

⁸⁵ BOA, İ.MMS, 107/4593, 26 Ekim 1889.

tebliğ edildi.⁸⁶ İstimlak muamelelerinde bulunmak üzere ise Dâhiliye Mektubî Kalemi mümeyyizi Şerif Remzi Efendi atandı.⁸⁷

Ancak uzun zamandır üzerinde çalışılan istimlak işlemleri, belli bir aşamaya gelmesine rağmen tamamlanamadı. Zira 1908 yılında Çemberlitaş'ın tamiri meselesi yeniden gündeme geldiğinde, sütunun çevresinin demir parmaklıkla çevrilerek bir meydan haline getirilmesine yapılan vurgu, sürecin başarısız olduğunu gösterir. Bu durumun en önemli sebebinin, projenin mali yapısıyla ilişkilendirebiliriz. Yaklaşık 30 bin kuruş olan tamir tutarının dahi kurumlar arasında yarattığı sıkıntı göz önüne alınacak olursa, istimlâk edilmek istenen bir dükkânın 50 bin kuruşluk maliyeti, hükümetin bu konuda geri adım atmasına sebep olmuş olmalıdır. Ayrıca yukarıda sözünü ettiğimiz çalışmalardan kısa bir süre sonra Rumi 1307/1891 yılında Servet-i Fünûn'da yayınlanan Çemberlitaş'ı gösteren fotoğrafta da, sütunun etrafının demir parmaklıkla çevrilmediği görülmektedir.⁸⁸

IV. YENİ BİR TAMİR GİRİŞİMİ: 1908

Bununla birlikte Çemberlitaş'ın tamiri ve bölgenin meydan haline getirilmesine ilişkin yeni bir tamir girişimi, son yapılan onarımdan yaklaşık 20 yıl sonra, 1908 yılında tekrar gündeme gelecekti. 1908 yılındaki teşebbüsün sebebi de aslında bir öncekiyle benzerlik göstermekteydi: Çemberlitaş'ın harap durumunun çevreye verdiği rahatsızlık. Nitekim Şehremaneti'nin, Çemberlitaş'tan kopan taş parçalarına ilişkin şikâyetleri Maarif Nezâreti'ne bildirmesi üzerine, konu Müze-i Hümâyûna havale edildi. Müze-i Hümâyûn tarafından oluşturulan komisyonun⁸⁹ gerçekleştirdiği incelemeye göre, kırılan ve gevşeyen çemberlerin iskele kurularak değiştirilmesi gerekmektedir. Yapılan hesaplamada iskele inşası ve demir çemberlerin tamiri 21.189 kuruşa mal olacaktı. Tamir işleminin bitmesinden sonra iskeleden hâsıl olacak kereste vesâir'in satılmasıyla gelecek olan paranın gelir kaydedilmesi, tamir masrafının ise Müze-i Hümâyûnun tamirat masrafından karşılanması düşünülmekteydi.⁹⁰ Maarif Nezâreti tarafından belirtilen hususların Şura-yı Devlet Maliye dairesince kabulü üzerine,⁹¹ çalışmaların başlaması kararı alındı.⁹²

⁸⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV), 48/46, 26 Ekim 1889; BOA, DH. MKT, 1670/106, 30 Ekim 1889.

⁸⁷ BOA, DH.MKT, 1670/41, 28 Ekim 1889.

⁸⁸ Servet-i Fünûn, Nr: 13, Rumi 1307/1891, s. 147. Fotoğrafi için bkz. Ek 4.

⁸⁹ BOA, MF.MKT, 1050/32, 26 Nisan 1908.

⁹⁰ BOA, ŞD, 223/57, 26 Eylül 1908.

⁹¹ BOA, İ.MF, 1236/L-3, Lef 1, 6 Kasım 1908.

⁹² BOA, İ.MF, 1326/L-3, 10 Kasım 1908.

Aslında ilk planda Çemberlitaş'ın sadece tamiri gündeme gelmişse de, Şehremaneti daha geniş bir düzenleme yapılması konusunda ısrarcıydı. 6 Kasım 1908 tarihinde Maarif Nezâretine gönderdiği tezkirede Şehremaneti, kıymeti ve bulunduğu mevkiin önemine binaen Çemberlitaş'ın sadece tamir edilmesini değil, bölgenin meydan haline getirilebilmesi için etrafına demir parmaklıklar konmasını ve istimlâk çalışmalarının tekrar başlatılmasını talep etti.⁹³ Bunun üzerine Maarif Nezâreti Müze-i Hümmâyûndan, belirtilen hususlar çerçevesinde yeni bir çalışma başlatmasını istemişse de,⁹⁴ bu süreç te geçmiş dönemlerdeki uygulamalarla aynı akıbeti paylaştı.

SONUÇ YERİNE:

ÇEMBERLITAŞ'I GÖRÜNÜR KILMA ÇABALARI İÇERİSİNDE SİLÜET TARTIŞMASI

Günümüzde İstanbul'un sahip olduğu Bizans dönemine ait en önemli eserlerden birisi olarak kabul edilen Çemberlitaş, Osmanlı devleti açısından da korunması gereken önemli kadim yapılardan biri olarak görülmüştür. Bizans dönemi Mese adı verilen, Osmanlı döneminde ise Divan Yolu olarak gelişimine devam eden ana yol güzergâhında olması, Çemberlitaş'ı sürekli göz önünde bulundurmakla birlikte, bu durum sütunun yangın, deprem gibi etkilere daha fazla maruz kalmasına, dahası bölgedeki yoğun yapılaşma içerisinde adeta kaybolmasına neden olmuş ve Tanzimat öncesi ilk tamir çalışmaları daha ziyade sütunun ayakta kalması üzerine şekillenmiştir. Tanzimat sonrası gelişen eski eser bilinci çerçevesinde sütunun ve çevresinin yeni baştan düzenlenmesi düşünülmüşse de, bu kez de alt yapı ve mali zorlukların belirlediği unsurlar hayata geçirilmek istenilen düzenlemelerin gerçekleşmesine fırsat vermemiştir. Bu noktada, ön plana çıkan iki önemli kurum ise Müze-i Hümmâyûn ve Şehremaneti olarak göze çarpmaktadır. Tanzimat sonrası eski eserler meselesinde Müze-i Hümmâyûn'un ön planda olması normal görünmekle birlikte, Şehremaneti'nin de bu konuda aktif rol oynaması son derece ilginçtir. Şüphesiz İstanbul'un düzeninden sorumlu kurum olarak Şehremaneti'nin, şikâyetlerin merkezinde olması bu duruma yol açmış olabilir. Ancak 1913 yılında, aktörleri Çemberlitaş ve Atik Ali Paşa Camii olan silüet tartışması sırasında Şehremaneti'nin gösterdiği yaklaşım, bu kurumun sadece şikâyetler üzerine hareket etmediğini, aynı zamanda tarihi eserlerin korunması hususunda modern yaklaşımı benimsediğini de gözler önüne sermektedir.

⁹³ BOA, MF.MKT, 1050/32, 24 Aralık 1908.

⁹⁴ BOA, MF.MKT, 1050/32, 30 Aralık 1908.

Nitekim 1913 yılında Çemberlitaş, bu kez tamir meselesi değil ancak günümüzün de önemli meselelerinden olan *siluet* tartışmasıyla Osmanlı kamuoyunun gündemine gelmiştir. Tartışmaların odağında Evkaf-ı Hümâyûn Nezâretinin Çemberlitaş'taki 6. Vakıf Han arsasında inşa etmeyi planladığı Han ile Çemberlitaş ve Atik Ali Paşa Camii vardır. Şehremaneti, Dahiliye Nezâreti'ne 6 Aralık 1913'de gönderdiği tezkirede, Evkaf-ı Hümâyûn Nezâretinin inşa ettiği vakıf hanlar projesini, şehri güzelleştirmesi ve kuruma gelir getirmesi açısından övmekle birlikte, Çemberlitaş gibi tarihi bir abidenin birkaç metre ötesindeki vakıf binasının han suretinde iki üç kata çıkarılmasına teşebbüs olunmasının, mühim bir eserin yanında çok çirkin görüneceğini ve o bölgenin güzelliğini ihlal edeceğini belirtmektedir. Şehremaneti bu nedenle binanın başka bir yerde inşa edilmesi veya inşaattan vazgeçilmesi için gerekli girişimlerin yapılmasını istemiştir.⁹⁵

Şehremaneti tarafından yapılan başvuru karşısında, Evkaf-ı Hümâyûn Nezâreti'nin şaşkınlığını gizleyemediği görülür. Zira altıncı vakıf han arsasına yapılacak bina projesinin, Atik Alipaşa Camiinin manzarasını ihlal etmeyecek surette iki kat olarak onaylandığını belirten nezâret, şikâyete konu olan hususa da değinerek, yapılacak yeni binanın Çemberlitaş'a mesafesinin kenarlarından on yedi, ortasından ise on iki metre olduğunu ve Çemberlitaş'ın manzarasını ihlal etmek şöyle dursun tam tersi güzelleştireceğini iddia etmektedir. Nezâret ayrıca, Holzman Alman inşaat şirketi ile mukavele yapılarak çalışmalara başlandığından, inşaattan vazgeçmenin pek mümkün olamayacağını belirtmiş⁹⁶ ve söz konusu cevap Şehremaneti'ne iletilmiştir.⁹⁷

Bu ilk siluet tartışmasının bizzat kendisi kadar sonucu da aslında günümüzde yaşanan problemlere ışık tutacak mahiyette görülüyor. Nitekim bir Alman şirketine ihale edilen proje için ilk akla gelen, bu hususta geri adım atılmadığını düşündürmekteyse de, sonuç oldukça şaşkıncu bir şekilde gerçekleşmiş ve 6. Vakıf Han arsasındaki inşa süreci temel atma törenine rağmen iptal edilmiştir. Gerçi genel kanı bu iptalin Atik Alipaşa Camii nedeniyle yapıldığı yönündeysen de,⁹⁸ belgelerde Şehremaneti'nin yaptığı itirazın aslında Çemberlitaş'tan kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

Sonuç her ne olursa olsun, Çemberlitaş Osmanlı İmparatorluğunun son zamanlarında kamuoyu için vazgeçilmez bir değer haline gelebilmiş ve gerek tarihsel yönüyle gerekse de atfedilen kutsallık dolayısıyla ilgiyi

⁹⁵ BOA, DH.ID, 28-2/27, Lef 1, 6 Aralık 1913.

⁹⁶ BOA, DH.ID, 28-2/27, Lef 3, 18 Aralık 1913.

⁹⁷ BOA, DH.ID, 28-2/27, Lef 4, 22 Aralık 1913.

⁹⁸ Sedat Çetintaş, İstanbul ve Mimari Yazıları, Yayına Hazırlayan: İsmail Denişoğlu, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2011, s. 280.

üzerinde toplamayı sürdürmüştür. Öyle ki, kaidesinin içinde (Hz.) İsa'ya ait kutsal kalıntılar bulunduğu gerekçesiyle, İstanbul'un 1919-1923 yılları arasındaki işgali sırasında, anıtın içine girmek için kaçak kazı yapılmıştır. Benzer bir girişim de 1929'da Danimarkalı C. Vett tarafından, E. Mamboury'nin yardımıyla gerçekleştirilmiştir. Araştırmacılar kaidenin içine ulaşamamışlarsa da, önceki kaçak kazının izlerine rastlamışlar, ayrıca şimdiki cadde kotunun 2.5 metre kadar altında, forumun döşemesini, onun da altında 5 metre derinliğe kadar nekropolisin (ilkçağ mezarlığı) varlığını gösteren mezar stellerini tespit etmişlerdir.⁹⁹ Sütun daha sonra 1955'te ve en son 2002-2010 yılları arasında yaklaşık iki milyon lira harcanarak yeniden restore edilmiştir.

⁹⁹ Semavi Eyice, agm., s. 483.

EK 1

Sütun ve üstündeki heykel (Peutinger Haritası)

EK 2

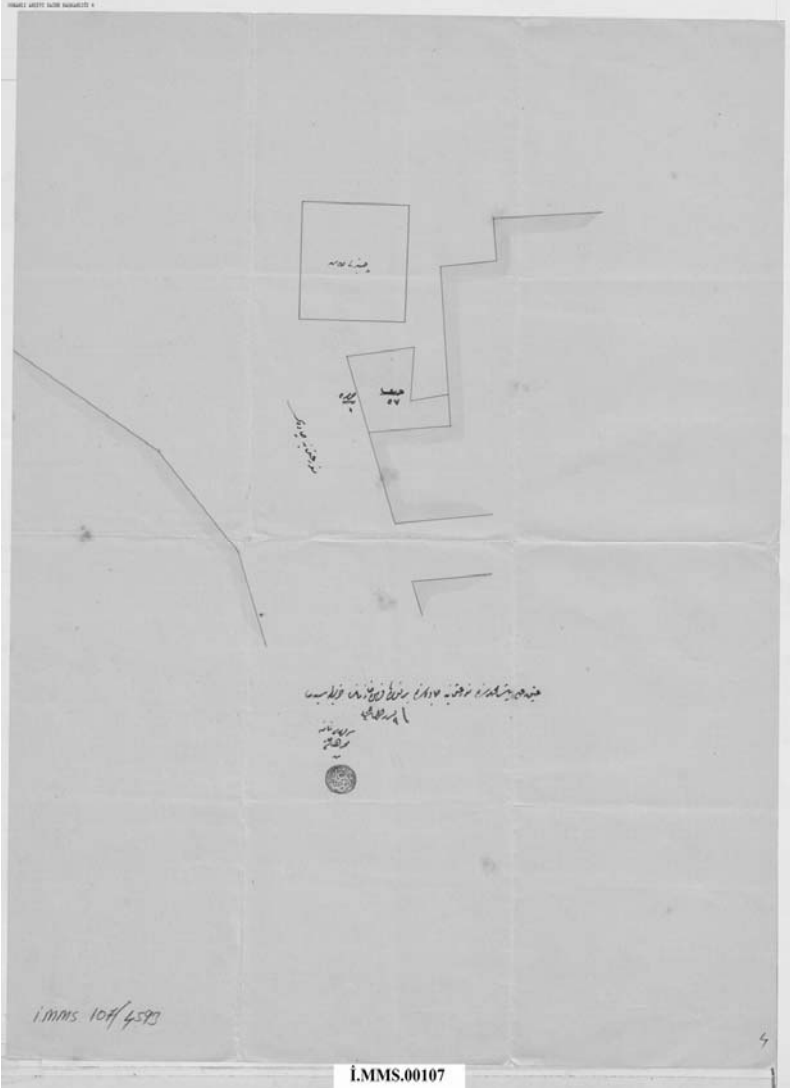
Çemberlitaş'ın aslına uygun tamiri için Rûzname-i Ceride-i Havâdis Gazetesinde 8 Temmuz 1866 tarihinde verilen yarışma ilanı.

EK 3

1889 tarihinde satın alınması düşünülen dükkân ile Çemberlitaş'a ait kroki

i.MMS.00107

EK 4

Çemberlitaş 1891 Servet-i Fünûn Dergisi

KAYNAKÇA

A- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

- İrâde Dâhiliye (İ. DH.)
- İrâde Meclis-i Maarif (İ.MF)
- İrâde Meclis-i Mahsûs (İ.MMS.)
- Dâhiliye Nezâreti İdare Evrakı (DH.İD)
- Dâhiliye Nezâreti Mektubi Kalemî (DH. MKT.)
- Maarif Nezâreti Mektubi Kalemî (MF.MKT)
- Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV)
- Şûra-yı Devlet Belgeleri (ŞD.)

B- Süreli Yayınlar

- Mecmua-i Fünûn
- Rûzname-i Ceride-i Havâdis
- Servet-i Fünûn
- Takvim-i Vekâyi
- Tasvir-i Efkâr

C- Araştırma ve İncelemeler

- Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi, *Vak'a-Nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, Yayına Hazırlayan: Münir Aktepe, Cilt: 10-12, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988.
- Anna Komnene, *The Alexiad*, Translator: E.R.A. Sewter, New York: Penguin, 2009.
- Akyürek, Gökşun, *Bilgiyi Yeniden İnşa Etmek Tanzimat Döneminde Mimarlık, Bilgi ve İktidar*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2011.
- Bardill, Jonathan, *Constantine, Divine Emperor of the Christian Golden Age*, Cambridge University Press, 2012.
- Bassett, Sarah, *The Urban Image of Late Antique Constantinople*, Cambridge University Press, 2004.
- Busbecq, Ogier Ghislain de, *Türk Mektupları*, Çeviren: Derin Türkömer, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2005.
- Carbogno, C. C., *18. Yüzyılın Sonunda İstanbul*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1993, s. 13-19.
- Cerasi, Maurice, "The Urban and Architectural Evolution of the Istanbul Divanyolu: Urban Aesthetics and Ideology in Ottoman Town Building", *Muqarnas*, Volume: 22, E. J. Brill, 2005, p. 189-232.
- Çelik, Zeynep, *19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti Değişen İstanbul*, Çeviren: Selim Deringil, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998.
- Dethier, P.A., *Boğaziçi ve İstanbul (19. Yüzyıl Sonu)*, Çeviren: Ümit Öztürk, Eren Yayınları, İstanbul 1993
- Dukas, *İstanbul'un Fethi Dukas Kroniği 1341-1462*, Çeviren: V. Mirmiroğlu, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2012.
- Ebersolt, Jean, *Bizans İstanbul'u ve Doğu Seyyahları*, Çeviren: İlhan Arda, 2. Baskı, Pera Turizm ve Ticaret A.Ş. Yayınları, İstanbul 1999.
- Ergin, Osman Nuri, *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, Cilt: 3, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1995, s. 1186-1221.
- Esad, Celâl, *Eski İstanbul Şehrinin Tesisinden Osmanlı Fethine Kadar*, Dersaadet 1328.
- Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, Hazırlayan: Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, 1. Cilt: 1. Kitap, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003, s. 32-33.

- Eyice, Semavi “Çemberlitaş”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt: 2, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994, s. 482-483.
- Eyice, Semavi, *Eski İstanbul’dan Notlar*, Küre Yayınları, Üçüncü Baskı, İstanbul 2009.
- Fardis Efendi, “Çemberlitaş”, *Mecmua-i Fünûn*, Sayı: 34, İstanbul 1283, s. 49.
- Fowden, Garth, “Constantine’s Porphyry Column: The Earliest Literary Allusion”, *The Journal of Roman Studies*, Vol. 81, 1991, p. 119-131.
- Gerlach, Stephan, *Türkiye Günlüğü 1573-1576*, 1. Cilt, Editör: Kemal Beydilli, Çeviren: Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2007.
- Gurlitt, Cornelius, *İstanbul’un Mimari Sanatı*, Çeviren: Rezan Kızıltan, Enformasyon ve Dökümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara 1999.
- Gyllius, Petrus, *İstanbul’un Tarihi Eserleri*, Latince’den Çeviren: Erendiz Özbayoğlu, Eren Yayınları, İstanbul 1997.
- Hammond, R. A., *A History of the Empire and People of Turkey and the War in the East*, Toronto 1878.
- İnalçık, Halil, “İstanbul: Bir İslâm Şehri”, Çeviren: İbrahim Kalın, *İslâm Tetkikleri Dergisi*, Prof.Dr. Nihat M. Çetin Hatıra Sayısı, Cilt: 9, İstanbul 1995, s. 243-268.
- İnalçık, Halil, “İstanbul’un İncisi: Bedesten”, *İktisat ve Din*, Hazırlayan: Mustafa Özel, İstanbul 1997, s. 119-136.
- İnciciyan, P. Ç., *XVIII. Asırda İstanbul*, Tercüme ve Tahşiye Eden: Hrand D. Andreasyan, İstanbul 1956.
- Krautheimer, Richard, *Three Christian Capitals: Topography and Politics*, University of California Press, 1983.
- Kritovulos, *İstanbul’un Fethi*, Çeviren: Karolidi, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2005.
- Kuban, Doğan, *İstanbul Bir Kent Tarihi*, Çeviren: Zeynep Rona, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010.
- Kuzucu, Kemallettin, “Osmanlı Başkentinde Büyük Yangınlar ve Toplumsal Etkileri” *Osmanlı*, Cilt: 5, Editör: Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 687-699.
- Lubénau, Reinhold, *Reinhold Lubénau Seyahatnamesi Osmanlı Ülkesinde 1587-1589*, 1. Cilt, Çeviren: Türkis Noyan, Kitabevi Yayınevi, İstanbul 2012.
- Mango, Cyril, *Le Développement Urbain de Constantinople (IVe-VIe siècles)*, Paris, De Boccard, 1985
- Mango, Cyril, “Constantine’s Porphyry Column and Chapel of St. Constantine”, *Studies on Constantinople*, 1993, p. 103-110.
- Müller-Wiener, Wolfgang, *İstanbul’un Tarihsel Topografyası*, Çeviren: Ülker Sayın, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002.
- Özay, Yeliz, “Evliya Çelebi Seyahatnamesinde İstanbul’un Tılsımlarının Hikaye Edilişi”, *Milli Folklor*, Sayı: 81, İstanbul 2009, s. 54-63.
- Özcan, Koray, “Tanzimat’ın Kent Reformları:Türk İmar Sisteminin Kuruluş Sürecinde Erken Plânlama Deneyimleri (1839-1908)”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, Cilt: 7, Sayı 2, İstanbul 2006, s. 149-180.
- Pardoe, Miss Julia, *The Beauties of the Bosphorus*, London 1838.
- Porter, David, *Constantinople and Its Environs*, Volume: I, New York 1835.
- Sancaoğlu, Fikret, *Kendi Kaleminden Bir Padişahın Portresi Sultan I. Abdülhamid (1774-1789)*, Tarih ve Tabiat Vakfı, İstanbul 2001.
- Sav, Murat, “Çemberlitaş ve Nuruosmaniye Camii İle Çevresinin Arkeotopografyası”, *Vakıf Restorasyon Yıllığı*, Sayı: 5, İstanbul 2012.
- Shaw, Wendy W. K., *Osmanlı Müzeciliği Müzeler, Arkeoloji ve Tarihin Görselleştirilmesi*, Çeviren: Esin soğanlılar, İletişim Yayınları, İstanbul 2004.

- Tanyeli, Uğur, "Düşlenmiş Rasyonalite Olarak Kent: Türkiye'de Planlama ve Çifte Bilinçlilik", *İlhan Tekeli İçin Armağan Yazılar*, Editörler: Selim İlkın-Orhan Silier-Murat Güvenç, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2004, s. 505-537.
- Thevenot, Jean, *Thevenot Seyahatnamesi Stefanos Yerasimos'un Anısına*, Ed: Stefanos Yerasimos, Çev: Ali Berktaş, Kitap Yayınevi, İstanbul 2009.
- Tournefort, Joseph De, *Tournefort Seyahatnamesi*, Editör: Stefanos Yerasimos, Çeviren: Teoman Tunçdoğan, Kitap Yayınevi, 2. baskı, İstanbul 2008.
- Wittmann, William, *Travels in Turkey, Asia-Minor, Syria, and Across the Desert Into Egypt*, Londra 1803.

